

Landsgemeinde – demokracja na świeżym
powietrzu. Czy głosowanie jawne nadal ma sens?

Elżbieta Kuźelewska
Uniwersytet w Białymstoku,
Centre for Direct Democracy Studies

Political Preferences
2017, vol. 15: 73-85.
DOI: 10.6084/m9.figshare.5263333
journals.us.edu.pl/index.php/PP
Submitted: 28/05/2017
Accepted: 28/06/2017

Abstract:

***Landsgemeinde* – open-air democracy. Does evident voting still matter?**

The aim of this paper is to discuss specific form of decision-making process – *Landsgemeinde* (i.e. open assembly) which is one of the oldest and the simplest forms of direct democracy practiced in two German-speaking cantons: Glarus and Appenzell Innerrhoden. This assembly democracy survived in Switzerland for more than 600 years and became part of Swiss identity. The article explores both advantages as well as defects of open-air democracy.

Key words:

Landsgemeinde, Switzerland, open assembly, direct democracy, open-air democracy

Wprowadzenie

„Im mniejszy jest organizm demokratyczny, tym większe są możliwości uczestniczenia przez obywateli i tym mniejsza jest potrzeba przekazywania przedstawicielom uprawnień do podejmowania decyzji” (Dahl 2000: 104). Istotną specyfiką szwajcarskiego systemu politycznego jest szerokie zastosowanie demokracji bezpośredniej, która stanowi tradycyjnie formę realizacji władzy przez naród, z uwzględnieniem kompromisu i koncyliacji (Matyja 2009: 68). Szwajcaria jest jedynym państwem na świecie, w którym życie polityczne koncentruje się wokół instytucji demokracji bezpośredniej (Kuźelewska 2011: 308; Myślak 2014), czyli referendum, inicjatywy ludowej, weta ludowego oraz *Landsgemeinde* – kantonalnego zgromadzenia ludowego, funkcjonującego obecnie w dwóch kantonach: Glarus i Appenzell Innerrhoden. Wyjątkowy charakter instytucji *Landsgemeinde* potwierdza oryginalność systemu

politycznego Konfederacji Szwajcarskiej. *Landsgemeinde* stało się rozpoznawalnym symbolem szwajcarskiej wolności. Benjamin Barber wskazał, iż *Landsgemeinde* jest dla szwajcarskiej kultury tym, czym Bill of Rights lub Deklaracja Niepodległości dla anglo-amerykańskiej tradycji politycznej (Barber 1974: 10-11). Owe specyficzne i niespotykane na szeroką skalę szwajcarskie metody podejmowania decyzji określa się mianem „demokracji na świeżym powietrzu” (Bhagwan 2004: 355).

Celem artykułu jest przybliżenie instytucji *Landsgemeinde*, ukazanie jej specyfiki i roli, jaką pełni w szwajcarskich rozwiązaniach ustrojowych. W pracy zastosowano metodę dogmatyczną i historyczną, które pozwoliły na dokonanie analizy prawnej omawianego zagadnienia oraz ukazały ewolucję zgromadzenia ludowego. Wykorzystano również wyniki obserwacji uczestniczącej podczas pobytu w Glarus w dniu 5 maja 2014 r. dla określenia postaw i zachowań mieszkańców tego kantonu w trakcie *Landsgemeinde*.

Pojęcie i geneza Landsgemeinde

Landsgemeinde, czyli zgromadzenie ludowe, jest przykładem pełnej realizacji demokracji sprowadzającej się do uczestnictwa wszystkich obywateli w podejmowaniu najważniejszych spraw. *Landsgemeinde* jest najwyższym organem władzy wszystkich obywateli kantonu i przejawem demokracji bezpośredniej w „najczystszej postaci” (Sarnecki 2005: 350). Zgromadzenie ludowe jest symboliczną reprezentacją szwajcarskiej wolności z uwagi na fakt, iż jest to instytucja polegająca na kolektywnym podejmowaniu decyzji, bez hierarchicznej struktury. Zgromadzenie ludowe w swej naturze opierało się na wolnej woli i równości członków wspólnoty (Lerner 2012: 50). W Szwajcarii znane są wszystkie formy demokracji bezpośredniej, także antyczna forma zgromadzeń. Władza ustawodawcza sprawowana bezpośrednio przez ludność na ogólnych zgromadzeniach na świeżym powietrzu (w zasadzie niezależnie od pogody), zwanych *Landsgemeinde*, jeszcze kilkanaście lat wcześniej występowała w kilku kantonach środkowej i wschodniej Szwajcarii, nigdy jednak na poziomie federalnym (Gerlach, Gaser 2009: 13). Obecnie *Landsgemeinde* praktykowane jest w dwóch małych, wiejskich, górskich kantonach: Glarus i Apenzell Innerrhoden (Premat 2006: 137).

Określenie *Landsgemeinde* pochodzi w zasadzie z XV wieku i oznacza „zgromadzenie osób” (Branecki 2012: 224) bądź dosłownie wspólnotę zamieszkującą dany kraj (Uziębło 2009: 40). Pierwsze odnotowane *Landsgemeinde*, zwane prawzorem demokracji bezpośredniej, odbyło się w kantonie Schwyz w 1294 roku (Deploige 1892: 2-3). W latach 1376 i 1387

Landsgemeinde po raz pierwszy obradowało w kantonach Zug i Glarus; w kantonie Appenzell – w 1403 r. (Musiał-Karg 2012: 137). Oprócz Schwyz, *Landsgemeinde* miało miejsce w czterech innych kantonach: Uri, Unterwalden (Obwalden i Nidwalden), Glarus, Zug i Appenzell (Appenzell-Inner Rhodes, Appenzell-Outer Rhodes). Głosowanie w *Landsgemeinde* było obowiązkowe, a nieobecność odpowiednio sankcjonowana. W Uri osoba nieobecna w *Landsgemeinde* traciła przywilej skorzystania z darmowego obiadu fundowanego przez *Landammanna* mieszkańcom kantonu. W Nidwalden i Appenzell stosowano grzywnę; w Glarus wyborca albo płacił grzywnę, albo odmawiano mu zajmowania stanowiska w urzędzie publicznym przez okres jednego roku. Podkreślić jednak należy, iż większość mieszkańców traktowała udział w *Landsgemeinde* jako patriotyczny i obywatelski obowiązek. W Zug uprawnieni obywatele tłumnie uczestniczyli w zgromadzeniu ludowym, mimo iż w kantonie tym nie wprowadzono kary za nieobecność podczas głosowania (Malkopoulou 2014).

Tabela 1. Status prawny *Landsgemeinde* w szwajcarskich kantonach

Kanton	Status <i>Landsgemeinde</i>
Uri	Ostatnie <i>Landsgemeinde</i> 6.05.1928 r; obecnie zniesione
Schwyz	Zniesione w 1848 r.
Obwalden	Zniesione w głosowaniu 29.11.1998 r.
Nidwalden	Zniesione uchwałą <i>Landsgemeinde</i> 1.12.1996 r.
Glarus	Wciąż w użyciu
Zug	Zniesione w 1848 r.
Appenzell Innerrhoden	Wciąż w użyciu
Appenzell Ausserrhoden	Zniesione w głosowaniu 28.09.1997 r.

Zródło: (Serdült 2014: 68).

Aż do połowy XIX w. zgromadzenia ludowe odbywały się w ośmiu kantonach i półkantonach. Przyjęcie nowoczesnych rozwiązań ustrojowych skutkowało zapoczątkowaniem procesu stopniowego znoszenia instytucji *Landsgemeinde* (Jakubiak 2010: 108). Przyczyniła się do tego Rewolucja Francuska, która zakończyła okres *ancien regime'u* i przywileje starych kantonów w podległych regionach Szwajcarii. Nowe rozwiązania ustrojowe zostały *de facto* narzucone przez Napoleona (Linder 1996: 140). Już w 1847 r. Friedrich Engels pisał o niemiecko-chrześcijańskiej demokracji prymitywnych kantonów będącej reakcyjnym balastem, którego europejska demokracja powinna się pozbyć (Nipel 2016: 306). Pierwszymi

kantonami, które w 1848 r. zrezygnowały ze zgromadzenia ludowego na rzecz zastąpienia tej instytucji referendum, były Schwyz i Zug. Obwalden w 1998 r. zdecydował o wprowadzeniu tajności głosowania, co było równoznaczne z eliminacją podejmowania decyzji podczas *Landsgemeinde*. Warto nadmienić, iż dwukrotnie (w 1993 i 1997 r.) w kantonie Appenzell Innerrhoden poddawana była pod głosowanie kwestia pozostawienia bądź zlikwidowania *Landsgemeinde*. Wyborcy w trakcie zgromadzenia ludowego podejmowali decyzję co do dalszego funkcjonowania tej instytucji demokracji bezpośredniej. Na łamach prasy przedstawiano argumenty obu stron, jak również wyniki badań sondażowych (wskazujące na niewielką przewagę zwolenników zachowania *status quo*). Argumenty zwolenników *Landsgemeinde* dotyczyły istotnej kwestii sprawowania władzy przez lud dla ludu przez blisko 600 lat i akcentowały ludzki wymiar podejmowania decyzji. Przeciwnicy wskazywali, iż ta forma ma oparcie jedynie w tradycji i jest przyciągającym turystów elementem folkloru, co w żaden sposób nie usprawiedliwia dalszego jej podtrzymywania. Podnosili też, iż okoliczności, w jakich ustanowiono *Landsgemeinde*, znacznie się zmieniły. Dawniej tylko mężczyźni zdolni do noszenia broni (szpady) i w każdej chwili gotowi do obrony ojczyzny byli uprawnieni do głosowania. Szpadę nosić mógł tylko człowiek posiadający pełnię praw obywatelskich. Niemniej w XX wieku kobietom przyznano prawo głosu i zniesiono obowiązek noszenia broni (Poupa 1998: 141).

W pierwotnej wersji *Landsgemeinde* było zgromadzeniem ogólnym dorosłych mieszkańców płci męskiej (Hoelscher 1998: 56), którzy spotykali się raz lub dwa razy w roku (najczęściej w pierwszą niedzielę maja w Glarus lub ostatnią niedzielę kwietnia w Appenzell), podczas którego głosowano przez podniesienie ręki z jednej strony za mianowaniem lub odnowieniem członków rządu, z drugiej strony nad projektami przedstawianymi przez zebranych. Kobiety uzyskały prawo głosu w zgromadzeniu ludowym dopiero w II połowie XX wieku¹. Warto podkreślić, iż *Landsgemeinde* występowało i występuje jedynie w kantonach niemieckojęzycznych, w społecznościach, które najmniej liczyły tysiąc, a najwięcej dziesięć tysięcy członków (Kobach 1994: 99). I choć taka forma głosowania nie odgrywa znaczącej roli na niwie federalnej ani też nie jest uważana za instytucję doskonałą, niemniej wciąż jest stosowana w dwóch małych kantonach niemieckojęzycznych, gdyż głosowanie poprzez podniesienie ręki wyklucza anonimowość i pozwala wszystkim zebranych dorosłym

¹ W Glarus w 1971 r., zaś w Appenzell dopiero w 1991 r. mocą orzeczenia Sądu Najwyższego.

mieszkańcom na wywarcie presji na pozostałych (Hamon 1996: 100-101). Idea *Landsgemeinde* sprowadza się bowiem do tego, że każdy członek społeczności może przedstawić własną propozycję, zaś decyzja podjęta przez większość jest obligatoryjna dla wszystkich uczestników zgromadzenia (Curti 1905: 12). Oznacza to, iż zgromadzenie ludowe traktowane jest jako referendum o charakterze obligatoryjnym.

Fotografia 1. Wybory na rynku (*Landsgemeinde*) w mieście Glarus 5.05.2014 r.

Źródło: archiwum własne autorki.

Taka oddolna demokracja odpowiada wolnościowemu rozumieniu tego, że ważne rozstrzygnięcia winny być akceptowane przez większość zainteresowanych także w sposób rzeczywisty. Dlatego głosowanie na zgromadzeniu ludowym jest jawne i odbywa się po dyskusji (Banaszak, Preisner 1993: 138). W rejonach górskich „demokracja zgromadzeniowa” była niemal naturalną formą porozumienia się co do zadań miejscowych, jak na przykład utrzymanie dróg, obwałowanie zagrażającego powodzią strumienia bądź wyznaczenie osoby zobowiązanej do pilnowania bydła na halach. W czasach średniowiecznych, gdy wysokogórskie pastwiska były wspólną własnością, decyzje ich dotyczące podejmowano zbiorowo. Wszyscy właściciele bydła zbierali się na otwartej przestrzeni i postanawiali,

np. kiedy należy sprowadzić stada w dolinę, by nie zaskoczył ich śnieg (Steiner 1993: 239). Wolni szwajcarscy chłopcy mieszkający w lasach i górach stworzyli system zgromadzenia ludowego w opozycji do habsburskich ksiąząt i decyzji przez nich narzucanych (Hansen 2005: 21). Udział w zgromadzeniu nie był traktowany jak prawo, lecz przede wszystkim jak obowiązek osób mieszkających we wspólnocie i mających coś do powiedzenia (Kuzelewska 2006: 18). Demokracja była tu bardziej formą niż ideą (Schaffhauser 1998: 40). Podkreślić należy, iż zgromadzenie ludowe funkcjonuje zarówno na poziomie gminnym, jak i kantonalnym. Spośród około 3000 gmin szwajcarskich około 85% zna system zgromadzeń i co więcej – w małych i najmniejszych gminach funkcjonuje on całkiem dobrze. Inaczej rzecz wygląda w przypadku gmin większych, gdzie przede wszystkim z powodu braku miejsca trudno byłoby wszystkim wziąć udział w zgromadzeniu (Schaffhauser 1995: 271-272). Słusznie zauważa Pernthaler, iż jest możliwe, by zgromadzenie ludowe sensownie się odbyło, o ile rzeczywiście pozwala na oddanie głosu, co oznacza grupę liczącą do 5000 osób, gdyż po przekroczeniu tej liczby, a także z technicznych względów, nie można byłoby zapewnić niezbędnych warunków obrad i głosowania. Uruchomienie procedury głosowania uzależnione jest zatem od odpowiedniej liczby inicjatorów (Czeszejko-Sochacki 1997: 262). Kantony Glarus i Appenzell Innerrhoden mają tak małą populację mieszkańców (odpowiednio 40 tys. i 15,5 tys.), iż zgromadzenie ludowe bez przeszkód funkcjonuje na szczeblu kantonalnym.

Organizacja i kompetencje Landsgemeinde

Zgromadzenie ludowe definiuje się obecnie jako przewidziane w konstytucjach kantonalnych zebrania uprawnionych mieszkańców danego kantonu, w trakcie których korzystają z przyznanych im przez prawo kantonalne uprawnień (Musiał-Karg 2014: 73). Uprawnieni obywatele gromadzą się na świeżym powietrzu na centralnym miejscu kantonu (*Landsgemeindeplatz*). Całe wydarzenie oprawione jest uroczystą i religijną formą z przemarszem przy dźwiękach orkiestry. Na pierwszy rzut oka może to przypominać paradę, jednak jak złośliwie określa Del Dickson (2014: 41), przeczy temu fakt, iż orkiestra gra rytm pogrzebowy. Obecnie przedmiotem zgromadzenia ludowego są istotne dla mieszkańców sprawy, takie jak wybory władz kantonalnych, skład sądów czy wydatki kantonalne (Favre-Bulle 2016: 111). Konstytucja Glarus (*Verfassung* 1988) w art. 61 stanowi, iż *Landsgemeinde*

to zgromadzenie uprawnionych do głosowania mieszkańców kantonu. Jest najwyższym organem Kantonu. Podobnie Konstytucja Appenzell Innerrhoden (*Verfassung* 1872) w art. 20 określa *Landsgemeinde* jako władzę ustawodawczą i najwyższą dokonującą wyboru innych organów.

Fotografia 2. Głosowanie w Glarus 5.05.2014 r.

Źródło: archiwum własne autorki.

Zakres kompetencji podejmowanych w drodze *Landsgemeinde* jest szeroki i wynika z faktu uznania *Landsgemeinde* przez konstytucje kantonalne za najwyższy organ (władzę) kantonu, co implikuje jego funkcje. Zakres funkcji jest stosunkowo rozbudowany i obejmuje: kreacyjną, prawodawczą i wykonawczą w zakresie spraw finansowych. *Landsgemeinde* jest władzą zwierzchnią w kantonie, dzieląc się kompetencjami z innymi instytucjami kantonalnymi – sądem, parlamentem (*Landrat* w Glarus i *Grosse Rat* w Appenzell) i rządem (*Regierungsrat* w Glarus; *Standeskommission* w Appenzell).

Wykres 1. Krecyjna funkcja *Landsgemeinde*

Źródło: opracowanie własne na podstawie (Bhagwan, Bhushan 2004: 355).

Funkcja krecyjna *Landsgemeinde* polega na wyborze najważniejszych organów szczebla kantonalnego, czyli członków władzy wykonawczej, sędziów i innych urzędników. W przypadku podmiotów władzy wykonawczej w Glarus podczas *Landsgemeinde* dokonuje się wyboru *Landammanna* oraz jego zastępcę – Namiestnika Kraju. Personalnej obsady wskazanych urzędów dokonuje się spośród członków Rady Rządowej na okres dwóch lat. Bieg kadencji rozpoczyna się podczas *Landsgemeinde* (art. 68 lit. A i art. 97 ust. 1). Z kolei w kantonie Appenzell Innerrhoden wybiera się nie tylko *Landammanna* i jego zastępcę, ale także pozostałych pięciu członków Komisji Kantonu (art. 20 ust. 2 pkt 1). Podczas *Landsgemeinde* wybiera się organy władzy sądowniczej, czyli Sąd Kantonu – tworzony przez przewodniczącego i 12 członków. Sąd Kantonu pełni rolę sądu odwoławczego w sprawach cywilnych i karnych oraz administracyjnego od decyzji administracyjnych władz kantonalnych (Aleksandrowicz 2009: 179). Pewną ciekawostką było dokonanie wyboru dyrektora muzeum na przewodniczącego Sądu Kantonalnego podczas *Landsgemeinde* w Appenzell Innerrhoden w 2008 r. (Lucardie 2014: 48).

Kluczowa rola zgromadzenia ludowego polega również na zatwierdzaniu wydatków budżetowych i podatków. Warto zaznaczyć, iż wydatki poniżej pewnej sumy (1 milion CHF w 2008 r.) nie podlegają zatwierdzeniu przez *Landsgemeinde*, chyba że zażąda tego przynajmniej 300 obywateli kantonu Appenzell. (art. 4 7ter). *Landsgemeinde* może dokonać zmiany konstytucji kantonalnej. Daje suwerenne ustawodawstwo. Kantonalny rząd i parlament

przygotowują program *Landsgemeinde*, porządek obrad oraz formułują projekty uchwał. Co ciekawe, parlament wybrany w *Landsgemeinde* nie sprawuje *de facto* funkcji ustawodawczej, lecz przygotowuje projekty aktów prawnych, które są następnie głosowane przez zgromadzenie ludowe (Hansen 2004: 57). Dość istotną kwestią pozostaje wzajemna rekomendacja (przez parlament i rząd) spraw poddawanych pod głosowanie *Landsgemeinde*. Zdarzają się jednak sytuacje, gdy rządowe propozycje wspierane przez parlament, ostatecznie były odrzucane w *Landsgemeinde*. W Glarus projekt obywatelski dotyczący zmniejszenia liczby deputowanych z 80 do 60 został zaaprobowany w 2008 r. w *Landsgemeinde*, ale niewielką przewagą głosów (Lucardie 2014: 49).

Mimo faktu, iż współcześnie zgromadzenia ludowe występują tylko w dwóch kantonach, znacznie się one od siebie różnią. Po pierwsze, czynne prawo wyborcze dla uczestników *Landsgemeinde* w Appenzell wynosi 18 lat, w Glarus – 16. Po drugie, w inny sposób zgromadzeni oddają swój głos: w Appenzell poprzez podniesienie ręki bądź szpady, w Glarus za pomocą podniesienia w górę kart wyborczych, które co roku są innego koloru. Po trzecie, *Landsgemeinde* w Appenzell zawsze odbywa się w ostatnią niedzielę kwietnia. Z kolei w Glarus termin zgromadzenia kantonowego przypada na pierwszą lub drugą niedzielę maja (w zależności od pogody). Kolejna różnica sprowadza się do miejsca obrad. W Appenzell uczestnicy gromadzą się na centralnym placu, który jest odgradzony barierkami od obserwatorów. W Glarus uprawnieni wyborcy stoją na drewnianej platformie (lub siedzą na drewnianych ławkach), również oddzielonych barierkami od obserwatorów, którzy tłumnie przybywają na to wydarzenie. W obu kantonach *Landsgemeinde* trwa kilka godzin.

Uwagi końcowe

Landsgemeinde w pełni nawiązywało do możliwości oferowanych przez demokrację: rzeczywiste uczestnictwo w procesie podejmowania decyzji politycznych, równe prawo głosu, oświecone rozumienie, nadzór nad podejmowanymi zadaniami i inkluzja dorosłych, czyli dysponowanie pełnymi prawami obywatelskimi przez osoby stale mieszkające na danym terenie (Dahl 2000: 39). Forma demokracji bezpośredniej mająca charakter uzupełniający może wskazywać na jej drugorzędną rolę, lecz ujęciu temu przeczy sama możliwość bezpośredniego rozstrzygnięcia przez społeczeństwo swych spraw. *Landsgemeinde* poddawane są nie drugorzędne sprawy, lecz najbardziej istotne, zaś na decyzjach podjętych tą drogą opiera się dalsza praca

wspólnoty. W ten sposób wyraża się także zasada prymatu społeczeństwa nad parlamentem (Fuks 1995: 54).

Co prawda wskazuje się także słabości instytucji *Landsgemeinde*. Zdolny demagog jest w stanie pokierować tłumem i wpłynąć na podjęcie decyzji. Najpoważniejsze zarzuty dotyczą braku tajności głosowania, sposobu liczenia głosów oraz możliwości głosowania tylko przez obecnych uczestników. Owe zarzuty są racjonalne, albowiem orientacyjne oszacowanie większości głosujących „za” może budzić kontrowersje zwłaszcza, gdy głosy rozkładają się mniej więcej po równo. W sytuacji zaistnienia wątpliwości co do wyniku głosowania (zebrani głosują przez podniesienie prawej ręki lub karty wyborczej), przeciwników i zwolenników danego rozwiązania ustawiało się po przeciwnych stronach placu obrad i jeszcze raz się przeliczało (Branecki 2011: 246). W Glarus to *Landammann* oszacowuje wynik. W razie wątpliwości ponawia się głosowanie. Jeżeli nadal sytuacja jest niejasna, *Landammann* wzywa do siebie na platformę czterech członków *Regierungsrat*, którzy w trzecim głosowaniu przeliczają swój kwartał i składają raport *Landammannowi*. Zawsze jednak ostateczne stanowisko należy do *Landammanna*, a wynik przez niego ogłoszony nie podlega zaskarżeniu (Hansen 2004: 57).

Brak możliwości głosowania korespondencyjnego w *Landsgemeinde* poddawana jest krytyce. Niemniej zwolennicy głosowania ludowego wskazują, iż daty *Landsgemeinde* są na tyle utrwalone, że każdy uprawniony do głosowania może zaplanować swój kalendarz z uwzględnieniem tego dnia, zatem głosowanie korespondencyjne jest zbędne. Orędownicy głosowania ludowego podkreślają, iż jawność głosowania świadczy o odwadze wyrażanych poglądów i jest pierwotną formą głosowania. Tajność głosowania nie jest koniecznym warunkiem demokracji. Po raz pierwszy tajność wyborów wprowadzono we Francji (z wyjątkiem Paryża) w grudniu 1789 r. *Landsgemeinde* jest zatem wierne pierwotnym formom głosowania. Niemniej otwarty i publiczny charakter *Landsgemeinde* wyklucza anonimowość uczestników.

Podnosi się również kwestię niskiej frekwencji w *Landsgemeinde*. Wiele uprawnionych osób nie uczestniczy w głosowaniu z różnych powodów – obowiązki w pracy, opieka nad członkami rodziny, która wymusza pozostanie w domu, brak zainteresowania czy zwyczajnie niechęć przed kilkugodzinnym tkwieniem na placu centralnym. W Glarus zaledwie 5-6 tys.

uprawnionych mieszkańców bierze udział w *Landsgemeinde*. W Appenzell frekwencja w zgromadzeniu ludowym wynosi 20% uprawnionych (Lucardie 2014: 50).

Owe głosy krytyczne zaważyły na decyzji o zaprzestaniu głosowania w *Landsgemeinde* we wszystkich (poza dwoma praktykującymi tę instytucję) kantonach. Po pierwsze, zdecydowały o tym względy praktyczne, czyli brak wystarczająco pojemnego placu jako miejsca spotkań dla rosnącej populacji mieszkańców kantonu. Po drugie, brak tajności głosowania, a co za tym idzie – niemożliwość podjęcia decyzji w sposób anonimowy. Po trzecie, brak transparentności podczas przeliczania głosów i po czwarte – malejąca frekwencja.

Dopóki mieszkańcy kantonów Glarus i Appenzell Innerrhoden nie widzą konieczności zmiany wyrażania swej woli, dopóty *Landsgemeinde* i jawność głosowania będą w użyciu. Jego niezaprzeczalnym walorem jest legitymizowanie kluczowych decyzji politycznych i umacnianie wolności politycznych obywateli poprzez stworzenie większej możliwości bezpośredniej partycypacji w procesie podejmowania decyzji.

Bibliografia:

- Aleksandrowicz, M. (2009). *System prawny Szwajcarii: historia i współczesność*. Białystok: Temida 2.
- Banaszak, B., & Preisner, A. (1993). *Prawo konstytucyjne. Wprowadzenie*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Banaszak, B. (1999). *Prawo konstytucyjne*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Barber, B. (1974). *The Death of Communal Liberty: A History of Freedom in a Swiss Mountain Canton*. Princeton: Princeton University Press.
- Bhagwan, V., & Bhushan, V. (2004). *World Constitutions – A Comparative Study*. New Delhi: Sterling Publishers Ltd.
- Branecki, T. (2011). *Landsgemeinde – najstarsza instytucja demokracji bezpośredniej w Konfederacji Szwajcarskiej*. W: S. Wróbel (red.). *Dylematy współczesnej demokracji*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Branecki, T. (2012). System ustrojowy Kantonu Appenzell Innerrhoden. *Rocznik Katedry Badań Niemcoznawczych Uniwersytetu Łódzkiego. Niemcy – Austria – Szwajcaria*, V: 219–230.
- Curti, T. (1905). *Le référendum. Histoire de la législation populaire en Suisse*. Paris: V. Giard & E. Brière, Libraires-Éditeurs..
- Czeszejko-Sochacki, Z. (1997). *Prawo parlamentarne w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Dahl, R. (2000). *O demokracji*. Przeł. M. Król. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Deploige, S. (1892). *Le référendum en Suisse*. Bruxelles: Société belge de librairie.
- Deploige, S. (1898). *The Referendum in Switzerland*. London, New York, Bombay: Longmans, Green & Co.
- Dickson, D. (2014). *The People's Government. An Introduction to Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
-

- Favre-Bulle, T. (2016). *The Urban Diffusion of Local Direct Democracy between Switzerland and the United States*. W: S. Farran, J. Gallan, & Ch. Rautenbach (red.). *The Diffusion of Law. The Movement of Law, and Norms Around the World*. Abingdon: Routledge.
- Fuks, T. (1995). *Demokracja bezpośrednia a przedstawicielska*. W: A. Łopatka (red.). *Ku konstytucji społeczeństwa obywatelskiego*. Warszawa: Instytut Nauk Prawnych.
- Gerlach, J., Gaser, U. (2009). *Three case studies from Switzerland: E-Voting*. Berkman Center Research Publication No. 2009-03.1.
- Hamon F. (1996). *Le référendum. Étude comparative*. Paris: Librairie générale de droit et de jurisprudence.
- Hansen, M.H. (2005). *The Tradition of Ancient Greek Democracy and its Importance for Modern Democracy*. Copenhagen: The Royal Danish Academy of Science and Letters.
- Hansen, M.H. (2004). *How Did the Athenian Ecclesia Vote?* W: P.J. Rhodes (red.). *Athenian Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Hoelscher, S., „There was a confusion of the foreign and the America”: *Swiss public memory before the Great War*. http://mki.wisc.edu/sites/mki.wisc.edu/files/graphics/Hoelscher-Swiss_public_memory_before_Great_War.pdf (03.02.2016).
- Hoelscher, S.D. (1998). *Heritage on Stage. The Invention of Ethnic Place in America's Little Switzerland*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.
- Jakubiak, Ł. (2010). Kantonalne Zgromadzenia ludowe w Szwajcarii. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjalny*, 72(4): 107–19.
- Kobach, K. (1994). *Switzerland*. W: D. Butler, A. Ranney (red.). *Referendums around the World. The Growing Use of Direct Democracy*. Washington: American Enterprise Institute.
- Kuzelewska, E. (2011). *Udział szwajcarskiego Zgromadzenia Federalnego w postępowaniach referendalnych*. W: T. Mołdawa, J. Zaleśny (red.). *Parlamentaryzm w świecie współczesnym. Między ideą a rzeczywistością*. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa.
- Kuzelewska, E. (2006). *Referendum w procesie integracji europejskiej*. Warszawa: Aspra-JR.
- Lerner, M.H (2012). *A Laboratory of Liberty. The Transformation of Political Culture in Republican Switzerland 1750-1848*. Leiden: Koninklijke Brill.
- Linder, W. (1996). *Demokracja szwajcarska. Rozwiązywanie konfliktów w społeczeństwie wielokulturowym*. Przeł. Z. Pucek. Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Lucardie, P. (2014). *Democratic Extremism in Theory and Practice. All Power to the People*. London and New York: Routledge.
- Malkopoulou, A. (2014). *The History of Compulsory Voting in Europe. Democracy's Duty?* Abingdon: Routledge.
- Matyja, M. (2009). System polityczny Szwajcarii. Federalizm i demokracja bezpośrednia. *Kultura i Historia*, 16: 60–68.
- Musiał-Karg, M. (2012). *Elektroniczne referendum w Szwajcarii*. Poznań: Wydawnictwo UAM.
- Musiał-Karg, M. (2014). Demokracja bezpośrednia w szwajcarskich kantonach. Wybrane uwagi na temat referendum, inicjatywy ludowej oraz zgromadzenia ludowego. *Polityka i Społeczeństwo*, 2(12): 61–79.
- Myślak, E. (2014). *System polityczny Konfederacji Szwajcarskiej*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Nipel, W. (2016). *Ancient and Modern Democracy*. New York, NY: Cambridge University Press.
-

- Premat, Ch. (2006). Direct Democracy in a Comparative Perspective. *Taiwan Journal of Democracy*, 2(1): 137–142.
- Poupa, Ch. (1998). *Direct Democracy and Cyber-democracy in Switzerland*. W: I.TH. M. Snellen, & W.B.H.J. van de Donk (red.). *Public Administration in an Information Age. A Handbook*, Amsterdam-Berlin-Oxford-Tokyo-Washington: I.O.S. Press.
- Sarnecki, P. (2005). *Ustroje konstytucyjne państw współczesnych*. Kraków: Zakamycze.
- Schaffhauser, R. (1998). *Gmina w Szwajcarii ze szczególnym uwzględnieniem prawa Kantonu St. Gallen*. Przeł. E. Konopka. Wrocław: Kolonia Limited.
- Schaffhauser, R. (1995). *W Szwajcarii*. W: J. Jeżewski (red.). *Gmina w wybranych państwach Europy Zachodniej*. Wrocław: Kolonia Limited.
- Serdült, U. (2014). *Referendums in Switzerland*. W: M. Qvortrup (red.). *Referendums Around the World: The Continued Growth of Direct Democracy*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Steiner, J. (1993). *Demokracje europejskie*. Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Uziębło, P. (2009). *Demokracja partycypacyjna*. Gdańsk: Centrum Badań Społecznych.
- Verfassung des Kantons Glarus vom 1. Mai 1988 (Stand am 11. März 2013).
- Verfassung für den Eidgenössischen Stand Appenzell Innerrhoden Von der ausserordentlichen Landsgemeinde am 24. Wintermonat 1872 angenommen (Stand am 11. März 2015).